

Brassai Sámuel kapcsolathálója az 1830–40-es években²

Az 1830-as évek végén a torockószentgyörgyi születésű Brassai Sámuel Kolozsvárra költözik. 1833-tól ez a város jelenti életterét, és bár rövidebb-hosszabb utazások miatt időszakosan távozik, mégis foglalkozása, szerepvállalásai idekötik, itt él és dolgozik 1897-ben bekövetkező haláláig. A harmincas évek elejére kialakult és egyre bővülő kapcsolathálója felől életpályájának és társadalmi beágyazottságának olyan sajátosságait is azonosíthatjuk, amelyekről korábban ilyen kontextusban kevés szó esett. Jelen tanulmányban ezeknek a sajátosságoknak, mintázatoknak a feltérképezésére törekszem kéziratos és nyomtatott források alapján.

A 19. század végén is kitüntetett figyelmet érdemlő tudóst (a bibliainak nevezett kort, 70–80 évet is meghaladó) hosszú életkora³; különböző, egymástól akkor már távol eső tudományterületeken való jártassága; szellemi frissessége, vitakedve és a fiatalokra figyelő, őket támogató gesztusai révén nagy népszerűség és még életében kialakuló kultikus tisztelet vette körül. A pályáját dokumentáló egykorú (ön)életrajzok, alkalmi köszöntők és interjúk sorában Kőváry László Brassai-életrajza az utolsó. A Brassai Sámuel betegágyánál jelen lévő Szabó Sámuel, majd Kőváry László szem- és fültanúként számol be arról, hogy 1897. június közepén századik évét tölti a tudós. E hír következményeként sikerül őt felköszönteni, majd pár nappal később emléktáblával megjelölni születési helyét, a torockószentgyörgyi unitárius papi lakot.⁴ A 20. század elején Gál Kelemen,

¹ Berki Tímea (Marosvásárhely, 1977) a BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézetének óraadó tanára, a *Napsugár* gyermekirodalmi lap szerkesztője, programigazgatója. Elérhetősége: berkitiimea@gmail.com.

² E tanulmány a *Népnevelés vasárnap. Brassai Sámuel kapcsolathálója az 1830–40-es években* című, a BBTE, az EME és a KJNT szervezésében zajló 16. Kutatás- és tudománytörténeti konferencián, 2023. október 5-én elhangzott – az erdélyi folklórkutatás kezdetével, a Brassai Sámuel által szerkesztett *Vasárnapi Újság* munkatársi körével foglalkozó – előadás jelentősen átdolgozott változata, amely megjelent a *Korunk* 35., 7. sz. (2024): 3–12. oldalain.

³ KŐVÁRY László, *A száz évet élt dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái* (Kolozsvár: Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1897), 38.

⁴ Uo., 41–48., 54.

Kozma Ferenc, Fitz József ír Brassai életéről és munkásságáról, első monografi-
kus igényű életrajzát pedig egykori tanítványa és fiatal barátja, a későbbi unitári-
us püspök, Boros György írja meg, aki ekkor annak levelezését is összegyűjti, de
erre a későbbiekben még visszatérek. 1971-ben Brassairól írt monografikus ösz-
szeállításában a tudós százéves korát Mikó Imre erősíti meg, és ő nevezi utolsó
erdélyi polihisztornak is.⁵ Brassai Sámuel munkásságáról bibliográfiát Gazda Ist-
ván készít két évtizeddel később, 1997-ben, amikor több, a tudós életpályáját ér-
tékelő szöveg, kiadvány is napvilágot lát.

A vizsgált kérdést, Brassai társadalmi beágyazottságát és kapcsolatrendsze-
rét a társadalomtörténeti szakirodalom felől közelítem meg, és Kövér György
egyik értekezésére alapozok. Ebben a szerző a társadalmi struktúra tengelyeként
a tevékenységszerkezet, vagyon- és jövedelemmegoszlás, rang- és presztízshie-
rarchia hármását emeli ki.⁶ E hármásból talán a harmadik a legrelevánsabb kér-
désfelvetésben, amelyet Brassai Sámuel családtörténeti adatai, származása
igen jól kontextualizálnak. A presztízshierarchia kérdésénél maradvá tartom
fontosnak Sasfi Csaba azon tanulmányát, amelyben a foglalkozás, a társadalmi
státus kérdéseit tárgyalva azt állapítja meg, hogy az apák vizsgálata mellett a
nagyapák kutatása is segíthet a kapcsolati háló és az intézményi beágyazódás te-
kintetében.⁷ E megállapítások értelmében Brassai Sámuel mikro- és makro-
szociális kapcsolatai egyaránt figyelmet érdemelnek.

Életrajzíróinak a felmenőket a dédszülőkhöz sikerült visszavezetni, és re-
konstruálni a szász gyökerekkel is rendelkező családfát. Brassából érkezik To-
rockóra Brassai Sámuel dédapja – innen a származásra utaló későbbi keresztnév.
A ritka Wellmess nevet viselő szász asztalos ő, aki a halotti anyakönyvben Bras-
sói W. Jánosként szerepel.⁸ Kővéri László az, aki kérdően tekint e mobilitásra,
hiszen érvelésében a Szászföldről érkező munkás számára Torockószentgyörgyöt,
a nemes Thoroczky család székhelyét megfelelőbb gazdasági, érvényesülési cél-
pontnak találná a választott Torockó helyett. Ellenben a dédanya, Tóbis Judit to-
rockói⁹, így a házasságkötés is befolyásolhatta letelepedését a bányászvárosban.

⁵ MIKÓ Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor* (Bukarest: Kriterion, 1971).

⁶ KÖVÉR György, „A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai: Fogalomtör-
téneti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig”, in *Zsombékok*, szerk. Uő. (Bu-
dapest: Századvég, 2006), 77–160.

⁷ SASFI Csaba, „Az oktatás társadalomtörténete: Oktatás és társadalom kölcsönhatásá-
nak történeti vizsgálata”, in *Zsombékok*, szerk. KÖVÉR György (Budapest: Századvég,
2006), 509–539.

⁸ Vö. BOROS György, *Dr. Brassai Sámuel élete* (Kolozsvár: Minerva, 1927), 12–14.

⁹ Uő., 14.

Nem mellékes a család oldalági kapcsolatrendszere sem, mert az éppen kibontakozó Brassai család szociális hálóját mutatja. Ennek értelmében fontos megemlíteni azt a tényt, hogy Tóbis Judit lánytestvére, Anna az abrudbányai Mikola Szabó Sámuel felesége lesz. E házasságból születik fiuk, Szabó Sámuel későbbi unitárius lelkész, aki 1796 és 1813 között az akkor induló székelykeresztúri unitárius kollégium igazgatója. Felesége Koncz Klára, Brassai Sámuel édesanyjának, Krisztinának testvére, így anyai ágon is rokonná lesz a két Sámuel.

Brassai Sámuel apai nagyanyja Vernes Ilona, vagyonos és tekintélyes torockószentgyörgyi család tagja. A dédapa és nagyapa esetében a házasságok jelentik a megállapodást, letelepedést és társadalmi beágyazódást – immár Torockószentgyörgyön is. Erre a mintakövetésre ismerünk Brassai Sámuel édesapja, idősebb Sámuel (1764–1837) esetében is. A helyi iskola elvégzése után ő a kolozsvári unitárius kollégium tanulója, majd tanítója és iskolafőnöke, de visszatér a környékre, és a torockói iskola rektori tisztségét tölti be, ami egyben énekevezéri és paphelyettesi teendőkkel is jár. Ez a visszatérés a felemelkedésként értékelhető pályamobilitás mellett társadalmi stabilitásként is értelmezhető. Származási helye és az unitárius egyházban vállalt szerepe hozza kapcsolatba a torockószentgyörgyi lelkész-esperes, Koncz Gergely családjával.¹⁰ Az esperes lányával, Koncz Krisztinával kötött házassága¹¹ egyfelől egyháztársadalmi szocializációt, másfelől a régió határainak túllépését is jelenti, hiszen Torockó és Torockószentgyörgy mellett Kolozsvár, Abrudbánya, Székelykeresztúr és környéke, különösképp Kis- és Nagysolymos (innen a Koncz család nemesi előneve) is rokoni és baráti kapcsolatokat, társadalmi presztízst biztosít. A fiatal Brassai Sámuel elsősorban ebben a közegeben mozog. Miután otthon tanítják, apja mintáját követve iskoláztatják. Az idős Brassaihoz hasonlóan ő sem választ lelkészi hivatást, hanem nevelő és kollégiumi tanár lesz. Azzal, hogy nem köt házasságot, nem alapít családot és anyjával, majd annak 1860-as halála után egyedül él, eltér a családi mintától. Ez az eltérés ugyanakkor lehetővé teszi számára öntörvényűségének érvényesülését, szakmai tájékozódását, külföldi útjait, tudós érdeklődését és különöc életmódját.

¹⁰ A kis- és nagysolymosi előnevet viselő előkelő székely nemes család tagja, amelynek elődei közül Koncz Boldizsár unitárius püspök, illetve több egyházi adománytevő említhető. Lásd *uo.*

¹¹ Idős Brassai Sámuel és Koncz Krisztina házasságkötésére 1794. december 31-én került sor. Vö. *Brassai Sámuel*, in BENCZÉDI Gergely, *A kolozsvári unitárius kollégium tanárai*. Kézirat. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára [A továbbiakban MUEKvGyLt]

Az intézményi beágyazódását illetően egyértelmű, hogy az unitárius egyház kötelékében mozog a család. Míg korábban a torockói betagozódás felekezeti identitást hoz a dédapának, addig a következő generációk számára az egyházi felekezethez tartozás már nagyobb létközösséget jelent, melynek szolgálata idővel az egyházi tisztségek betöltését is elhozza. A kolozsvári kollégiumban töltött tanulóévek alatt újabb kapcsolatokat épít apa és fiú egyaránt. Az, ami kivezet ebből a közezből, az az életpálya rákövetkező szakasza. Apjától eltérően az ifjú Brassai Sámuel a poétai (1814) és filozófiai osztály (1816) elvégzése után – külföldi peregrinációs lehetőség hiányában¹² – főúri családoknál működik nevelőként. „A kolozsvári főrangú családokban alig volt jelesebb tehetség ifju vagy nő, ki kedvencz tudományaiból ne vett volna tőle órát: olyly különös jelenet volt e democrata és cynicus férfiú Erdély salonaiban.”¹³ A továbbiakban azokra a főúri családokra térek ki, amelyeknél Brassai nevelői feladatokat vállalt. Érdeemes e családok női tagjait is megvizsgálni, hiszen azok származása újabb családi kötelekekről árulkodik, újabb közösségekkel kapcsolja össze a családban nevelősködő fiatalot, és azt is megmutathatja, hogy az milyen útvonalat jár be e kapcsolat-hálón belül.¹⁴

Brassai Sámuel elsőként a Makray családhoz kerül, ahol közel két évet tölt nyelv- és zongoratanárként.¹⁵ Két forrás „hunymegyeiként” nevezi e családot, amelynek azonban van egy széplaki, Belső-Szolnok megyei ága is. Ez az az ág, amelynél Brassai munkát vállal, hiszen éppen ide, Dés mellé ajánlotta nevelőnek őt barátja, a piarista szerzetes, könyvgyűjtő, katolikus nyomdaigazgató Koros

¹² Az unitárius fiatalok külföldi egyetemjárása eltért a más felekezetűektől, mert „nekünk nem voltak külföldi ösztöndíjaink, mint a reformátusoknak [...]. A kiválasztás a tanárok ajánlata a városi tanács, később a világi urak és az eklézsia vezetősége által történt. Csak a 18. század vége felé 1781-ben Horváth Ferenc főgondnok felfogása értelmében utaltatott a kiválasztás a Főtanács elé. [...] Később azonban a gyakorlat a kijelölésnek ezt a módját elejtette s a tanári kar hatáskörébe utalta.” Lásd: dr. GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története* (Kolozsvár: Minerva, 1935), 459.

¹³ GY(ULAI Pál), „Brassai Samu”, in *Újabb kori Ismeretek tára. Tudományos s politikai és társas élet encyclopaediája. 1. kötet. Aargau – Borckhaus*, szerk. N. N. (Pest: Nyomatott Landerernél és Heckenastnál, 1850), 649.

¹⁴ Nem képezi e tanulmány tárgyát, de megfontolandó a Brassai által idegen nyelvekre, zongorázni tanított fiatalok – főként nők – élete (életpályája) vizsgálata, amely olyan kérdésekre is választ adhatna, hogy hogyan alakult nevelő és tanítvány viszonya a későbbiekben, milyen jellegű és dinamikájú volt a kapcsolattartásuk a nevelői státusz megszűnte után, hogyan hasznosultak ezek a kapcsolatok a felek számára stb.

¹⁵ Lásd erről bővebben: KÖVÁRY, *A száz évet élt...*, illetve FITZ József, *Brassai Sámuel* (Budapest: Németh, 1911).

Imre „Cserei consiliárius családjához.”¹⁶ Cserei Klára pedig a vízszentgyörgyi és felpestesi előneveket viselő Makray László felesége lesz. Számolnunk kell, tehát egy Cserei–Makray sorrenddel, amely Kolozsvártól északra ugyan, de a város vonzáskörzetében tartja a nevelőt. Később is e vidéken találjuk, Bethlenben Bethlen Károly és gróf Mikó Krisztina lányát, Esztert¹⁷ tanítja zongorázni. E főúri család kötelékében maradván, Bethlen József és Thoroczkay Eszter¹⁸, majd Bethlen János és második felesége, báró Wesselényi Zsuzsanna gyermekeit neveli a közeli Rettegen, illetve elkíséri a családot Pestre, Bécsbe. A Bethlen családtól a Kendeffy családhoz kerül Brassai, de tulajdonképpen ugyanabban a családban működik, hiszen malomvízi gróf Kendeffy Ádám felesége bethleni Bethlen Borbála. A politikus Kendeffy Ádám, az erdélyi reformmozgalom legtevékenyebb szereplője, a kolozsvári vívőiskola megalapítója, mintagazda azonban 1834-ben elhunyt, megözvegyült felesége pedig ősszel magával hívja Krisztina és Katinka lányaik¹⁹ nevelőjét, Brassai Sámuel bécsi és velencei útjaira.²⁰

A majdnem két évtizedes nevelői tevékenység nem csak Erdély legnagyobb nemesi családjainak pártfogását, a nevelősködéssel járó társas kapcsolatok világot hozza el Brassai Sámuel számára. A családok téli és/vagy nyári lakhelyei váltogatása, azok külföldi utazásai vagy ottani hosszabb időzéseik mobilitásként értelmezendők, a tájékozódás, ismerkedés alkalmait szolgálják. Például a Kendeffy családdal tett bécsi útja során ismerkedik meg Brassai Stephan Ladislaus Endlicherrel, a 19. század legnagyobb botanikusával, akitől fűvészetet tanul, és aki róla nevez el majd 1839-ben egy ausztráliai repkényfajt.²¹

Bácskai Vera városkutató a polgárságot vizsgáló egyik tanulmányában Pest és Buda összehasonlításakor a várost a rendszeres árutermelés, információáramlás és rétegzettség közegeként tárgyalva, a nemesség mellett Pesten felbukkanó bevándorlók esetében kimutatja azok polgárrá fogadását, a zárkózottabb közöséget megjelenítő Budával szemben.²² Ez a Pesten tapasztalt nyitottság teszi lehetővé az új polgárság, azaz a középosztály kialakulását. Hasonlót figyelhetünk

¹⁶ BOROS, *Dr. Brassai Sámuel...*, 52.

¹⁷ Bethlen Eszter (1814–1864) széki gr. Teleki Lajos felesége lett.

¹⁸ Thoroczkay Esztert Brassai akár Torockószentgyörgyről is ismerhette, tanítványai pedig Bethlen Róza és László lehettek.

¹⁹ Kendeffy Krisztina a Branyicskai Jósika Leó, míg Katinka az Andrássy Gyula (a későbbi miniszterelnök és külügyminiszter) felesége lett.

²⁰ FITZ, *Brassai Sámuel...*, 35.

²¹ KANITZ Ágost, „Brassai, a botanikus”, *Kolozsvár* 4., 117. sz. (1890. május 24.): 1. (Melléklet), illetve FITZ: *i. m.*: 166.

²² BÁCSKAI Vera, „A régi polgárságról”, in *Zsombékok*, szerk. KÖVÉR..., 15–37.

meg Kolozsvár esetében is. A város 19. század eleji nyitottsága lehetővé teszi Brassai Sámuel beilleszkedését, betagozódását, és polgári-értelmiségi pályafutásának kibontakozását.

Már nevelői feladatköre idején, 1831-ben jelentkezik első publikációival a kolozsvári Erdélyi Híradóban és a Nemzeti Társalkodóban²³ W. és Világhi Antal álneveken. Ez utóbbi lapban zajlik az ún. Klió-per is, melyet Brassainak Szilágyi Ferenc történeti munkájáról írt recenziója vált ki kettejük között. Az álneven írt recenzió felvállalása után Szilágyi mégis ismeretlennek tartja: „De ki az a Brassai Sámuel? Sokan kérdezték itt helyben én tölem, ’a fő polczon lévők is, valamint kis hazánk’ különböző részeiből érkezett levelekben is tevének hozzám ilyen kérdést.”²⁴ Ebből a kérdésvetésből, amelyet az álnévhasználat is megelőlegez, egyértelmű, hogy a Brassai Sámuel szerzői név bizonyos körökben viszonylag ismeretlen az 1830-as években. A kérdés újabb kérdést implikál, mégpedig egyfelől azt, hogy kik azok, akik Brassai álneveit ismerik és azonosítani tudják, másfelől hogy mennyire ismert ekkoriban Brassai Sámuel a főúri körökön kívül a városban, Kolozsvárt és Erdélyben. Tény, hogy Szilágyi Ferenc ismeretlenként kezeli, és méltatlannak, jogtalanak tartja, hogy művét bírálja. Mi több, amint arra Szilágyi a *Végszó*ban utal, Brassai iskolai tanulást soha nem végzett, „klavir-mester”, néha nevelő, magát újságírásra adó, mindenhez kapdosó ifjú²⁵, azaz szakmai szempontból sem egyenrangú bíráló.²⁶

²³ Vö. GAZDA István, *Brassai Sámuel (1800–1897) akadémikus, unitárius tudós, a kolozsvári egyetem professzora, nyelvész, matematikus, botanikus, irodalmár, zenetudós, fordító munkásságának és az életében róla megjelent írásoknak a kronológiája* (Budapest: Magyar Történettudományi Intézet, 1997), letöltve: 2024. május 8., <https://mek.oszk.hu/05100/05142/05142.pdf>.

²⁴ SZILÁGYI Ferenc, „Vég-szó a Klió-perben”, *Nemzeti Társalkodó* 3., 12. sz. (1834. március 22.): 177–192.

²⁵ Uo.: 178.

²⁶ Fontos hozzátenni e vitához azt is, hogy Szilágyi és Brassai életpályája hasonlóságokat mutat. Bár a Kolozsváron született Szilágyi apja református teológiai tanár és a Brassaié a torockói unitárius particula rektora volt, mindketten Kolozsváron tanultak. Szilágyi is házinevelőként működött Kolozsvárt a gróf Kuun és a Bánffy házaknál, mielőtt köztanító lett, majd külföldi egyetemeken tanult. Azt olvasva, hogy Brassai mindenhez kapdosó ifjú, azt feltételeznénk, hogy egy idősebb, már publikációkkal rendelkező történész vág vissza a tapasztalatlan fiatalnak, ez mégsem így van, ugyanis egymás kortársai, méghozzá évre pontosan, ha Brassai születési éveként elfogadjuk 1797-et. Másfelől az ismeretlenség Szilágyi elgondolásában azzal is magyarázható, hogy míg ő rendelkezett saját önálló, névvel vállalt publikációval és kötettel, addig Brassai nem. Mellesleg Brassait éppen a geográfia, a kronológia, a hazai és egyetemes történelem tanítására hívta meg 1837-ben az unitárius kollégium.

A folyóiratokban rejtőzködő Brassai Sámuel kortársa és barátja, Gyergyai Ferenc vezeti be a kolozsvári úri Casinóba 1833 januárjában, egy hónappal annak indulása után.²⁷ A maga rendjén Brassai is többeket bevezet a Casinóba, erdélyi és magyarországi nemesi vagy polgári származású értelmiségieket egyaránt.²⁸ A haladó szellemiségű, demokrata nemesség ezen intézménye négy évre az egyik alapító, gróf Kendeffy Ádám házába helyezte székhelyét²⁹, és a város tudós és művészársadalmát is megszólította a hazai közművelődés előmozdítása céljából. Ennek egyik lehetőségeként azt a lapot látták, amelynek szerkesztését az Amerikából visszatért, szintén unitárius felekezetű Bölöni Farkas Sándor, a Casino másik alapítója ajánlja fel Brassai számára. Így indul el 1834-ben a *Vasárnapi Újság*³⁰, és kezdődik meg Brassai foglalkoztatása és a városhoz kötöttsége. Életpályája 14 év múlva, a *Vasárnapi Újság* 1848-as megszűnte, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc következményei miatti menekülése okán Pesten folytatódik, ahol 1851-ben a fél évig megjelenő *Fiatalság barátja*, illetve 1855-ben a szintén pár lapszámot megért *Critikai Lapok* szerkesztője, de ezeket már saját vállalkozásaiként működteti. A kolozsvári egyetem megnyitása után a német nyelv és irodalom tanárával, Meltzl Hugó kollégájával közösen indítja meg az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat*, amelynek 1883-ig volt társszerkesztője.

Tudományos cikkírói, kritikusi és lapszerkesztői foglalatosságai közepette Brassait 1837-ben hívja meg tanárnak a kolozsvári unitárius kollégium, és választja levelező taggá a Magyar Tudós Társaság³¹. Tudósi és tanári pályája ezzel

²⁷ BOROS, Dr. Brassai Sámuel..., 73.

²⁸ Ezek közül néhányat felsorol Boros György: Wagner József, Berde Mózsza, Kriza János, Erkel János, Erkel Ferenc, Kemény Zsigmond, Litvay Márton egri érsek, Mentovich Ferenc, Szász Károly, Csengery Antal, Hammerschmidt, Petőfi Sándor. Vö. BOROS: Dr. Brassai Sámuel..., 75. Ám ennél sokkal hosszabb az a névsor, amelyet Borosnak a Brassai-monográfiához készített kéziratos jegyzeteiben olvashatunk. Olyan nevek maradtak ki a monográfiából, mint Schell Mihály, Nagy Lajos, Bartha Mózes, Szabó Sámuel, Herepei, Engel József, Stein Henrik, Kovács Károly, Intze József és Intze Dániel, Weress István, Bod Péter, Váradai János, Kovács Sándor, Zuber Alajos, Albert János. Vö. BOROS György, „Brassai barátai és írotársai”, kézirat, MUEKvGyLt, Boros György-hagyaték 276/a

²⁹ Sz. n., „Tudnivalók a Kolozsvári Casinóról”, *Erdélyi Híradó* 4., 14. sz. (1833. augusztus 17.): 105–106.

³⁰ A leghosszabb ideig megjelenő néplap a korszakban, a későbbi, Pesten megjelenő *Vasárnapi Újság* névadója.

³¹ A Magyar Tudós Társaság osztályainak alakulástörténete szempontjából különös figyelmet érdemel Brassai akadémikus pályája. 1837-ben a matematikai osztály választotta tagjai sorába kilenc más tudóssal együtt, mivel az osztály tevékenysége szerteágazó és csak három tagja volt, amelyek közül egy élt Budán. 1840-ben viszont a természettudományi

megerősítést nyer, és e kettő együtt státust és presztízst, újabb kapcsolatokat biztosít számára, amelyek nemzedékeken is átívelnek³², hiszen nemcsak ifjúsági lapja címében gondol a fiatalság barátjaként önmagára, hanem mecénásként anyagi és kapcsolati tőkéjéből is áldoz oktatásukra.³³ A 19. század közepén már ősz hajjú idős tudósként élcelődik rajta Jókai³⁴, viszont az a tény, hogy pályája töretlenül folytatódik, érdeklődése szerteágazó, nem mellékesen hosszú életet él, úgy marad kortársa saját és a rákövetkező nemzedékeknek, hogy az a kapcsolati háló, amelyben elindult, lassan szétfoszlik körülötte, miközben a század nagy változásainak élő szemtanúja marad. A stabilitást ebben a hálóban Kolozsvár, családja, egykori barátai, neveltjei, azok családjai, a pesti és kolozsvári értelmiség, diákjai és az unitárius egyház biztosítja.

Ebből a két évtizedből származó leveleire térnék ki az alábbiakban, amelyek kapcsán arról is érdemes értekezni, miként hasznosítja Brassai Sámuel ismeret-ségi körét, kapcsolatait. Horvát István történészt megszólító levelében 1827-es személyes találkozásukra hivatkozik, és ezzel indítja el a levelezés útján folytatódó és ekként fenntartott kapcsolatuk. Az 1833. április 7-én kelt levél felütésében

osztály „terjedelmessége miatti szaporítása” céljából rendes taggá terjesztették fel Brassait Tarczy Lajos és Klauzál Imre társaságában, és közülük e két utóbbi került át ebbe az osztályba. Vö.: „A Magyar Tudós Társaság története”, in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyve (4. kötet)*, (Buda: A m. kir. egyetem betűivel, Schedel Ferenc ügyelése alatt, 1840.), 40., illetve „A Magyar Tudós Társaság története”, in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyve (5. kötet)* (Buda: A m. kir. egyetem betűivel, 1842), 32. Brassai Sámuel 1865-ben választották a MTA rendes tagjává a filozófiai osztályba. Vö.: TOLDY Ferencz, „A M. Tudom. Akadémia 1865. decz. 11. tartott ünnepélyes Köz-Ülésének hiv. tárgyai. Jutalmazások, pályakérdések, választások”, in *A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei (1864–1869)* (Budapest: MTA, 1876), 69. A veterán tudósként említett Brassait 1887-ben választották a Bölcséleti, Társadalmi és Történeti Tudományok osztálya tiszteleti tagjává Pulszky Ferenc ajánlatára. Vö.: GYULAI Pál, „Jelentés az akadémiai választásokról”, in *A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei (1883–1889)* (Budapest: MTA, 1891), 66.

³² Nevelői munkássága sem ért véget a 19. század derekán, Pesten a Gönczy Pál vezette nevelőintézet tanára volt, majd 1859-es kolozsvári hazatérése után az Erdélyi Múzeum-Egyesületben vállalt múzeumőri szerepe mellett visszatért az unitárius kollégiumi tanársághoz, míg 1872-ben egyetemi tanárrá nem választották.

³³ Az unitárius kollégium állományába nem csak Bölöni Farkas Sándor könyvtárát vezette be és rendszerezte 1842-ben, hanem saját könyvgyűjteményét is elérhetővé tette e közösség számára, mi több, pénzübeli adományokat tett, és anyagiakkal támogatta a szertárak berendezését. Halála után minden vagyonát az egyházra hagyta. Vö. BOROS György, *Dr. Brassai Sámuel...*, 104–107.

³⁴ JÓKAI Mór, Brassai. Kakas Márton arcképcsarnokából. In JÓKAI Mór, *Írói arcképek*. Online elérhetőség: <https://mek.oszk.hu/00700/00793/html/jokai44.htm> – utolsó látogatás: 2024. XII. 17.

Brassai arról számol be, hogy falusi magányából Kolozsvárra érkezve jut hozzá a *Tudományos Gyűjtemény*hez, és onnan megtudja, hogy annak új szerkesztője Horvát István. Így a levélben elsősorban Horvát érdemeit sorolja és a kiadvány megújulását reméli, másodsorban pedig annak pártfogására számít, és a *Nevelés* című kéziratát ajánlja figyelmébe.³⁵ A levelek Horvát könyvtárában maradtak fent, Horvát válaszáinak nem maradt nyoma, de bizonyos, hogy további levelek, találkozások következtek, hiszen 1836-ban a *Tudományos Gyűjtemény*ben maga Horvát ismerteti Brassai fűvészeti munkáját.³⁶ Itt jegyzem meg, hogy ezt a munkáját ajándékként elküldi a Magyar Tudós Társasághoz is³⁷, amelynek hírét nem csak a társaság évkönyve, hanem a *Tudományos Gyűjtemény* is közli.

Schedel (Toldy³⁸) Ferenchez írt leveleiben Schedelt az *Athenaeum* szerkesztőjeként szólítja meg, és 1838 őszén azért szabadkozik, hogy ígért írásaiból nem küldött a lapnak³⁹, később kelt leveleiben pedig rajzkönyvét⁴⁰ és *Bankismeretét*⁴¹ ajánlja népszerűsítésre. Mindezt sikerrel teszi, hiszen az *Athenaeum* hasábjain mindkét kiadvány⁴² megjelenésének hírét megtaláljuk. Brassai ekkor már akadémiai tag, személyes ismeretséget köthetett az akadémia titoknokaként működő, de még dietetikus orvosként praktizáló Schedellel. A levélváltással is meg-

³⁵ Egy Bécsbe utazó személlyel küldte, aki hazaútján, Pesten az Ürményi családnál keverte a korábban ott nevelősködő és a család által haláláig pártfogolt történést. Brassai Sámuel Horvát Istvánnak, 1833. április 7., kézirat, Országos Széchényi Könyvtár, OSZK Kt. Levelestár.

³⁶ BRASSAI Sámuel, *A fűvészet elveinek vázolatai D. Lindley János nyomán* (Kolozsvár: Tilsch, 1836). Ismertetése: HORVÁT István, „II. Literatura. Hazai Literatura. Könyvesmértetés”, in *Tudományos Gyűjtemény* 20., 6. sz. (1836): 119–124.

³⁷ „Egyesek ajándékai” in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (1834–36)* (Buda: A m. kir. egyetem betűivel, 1837), 221.

³⁸ Schedel Ferenc később Toldy Ferencre magyarosítja nevét. E gesztusa motivációjához, de főként munkásságához lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai – Universitas, 2004).

³⁹ *A fűvész örömei* című természettudományi cikksorozata 1839-ben jelent meg az *Athenaeumban*.

⁴⁰ BRASSAI Samu, *Rajzminták fiatal gyermekek számára*. Angol előkép után magyarázó szöveggel (Kolozsvár: Özv. Barráné és Stein kereskedésében, 1842). (Kék könyvtár)

⁴¹ BRASSAI Samu, *Bankismeret* (Kolozsvár: Özv. Barráné és Stein tulajdona, 1842).

⁴² S. F., „Literaturai mozgalmak”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 39. sz. (1842): 311., F. (SCHEDEL Ferenc?), *Athenaeum* 2. félév, 39. sz. (1842): 311 (ez csak említés), „Irodalom. Bankismeret. Irá Brassai Samu...”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 65. sz. (1842): 513–515.; „Irodalom. Bankismeret. Irá Brassai Samu...”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 66. sz. (1842): 521–526.; „Irodalom. Bankismeret. Irá Brassai Samu...”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 67. sz. (1842): 529–532.; „Irodalom. Bankismeret. Irá Brassai Samu...”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 68. sz. (1842): 537–540.

erősített kapcsolat kínál lehetőséget és felhatalmazást arra, hogy például rajzkönyve ajánlása mellett annak ismertetését kérje, mi több, recenziéseket javasoljon a következőképpen: „U.i. Bátorkodom kijelenteni az iránti óhajtásomat mi szerint vagy Hunfalvy⁴³ vagy Henszlmann⁴⁴ urakat szeretném ismertetőül megnyerni.”⁴⁵, azonban az 1843-ig működő *Athenaeumban* ellenben egyáltalán nem jelent meg ismertető a *Rajzminták fiatal gyermekek számára* c. 1842-es kötetéről.

E levelek egyértelmű bizonyítékai a levélíró szerzői/írói érvényesülése stratégiájának: a személyes ismeretségek és levelezés útján fenntartott kapcsolatok mozgósítása révén kerülnek népszerűsítésre és ismertetésre Brassai első tudományos igényű, a mai tudományterületek felől nézve változatos (fűvészet, bankismeret, a Kék könyvtár-sorozat tankönyvszerű kiadványai a számtan és rajz tanításához), a szaktudományok perspektívájából pedig széttartó munkái. Tudósi pályája előmozdításának másik érdekes bizonyítéka (az ajánlás szándékával írt levél és ajándékként megküldött kiadvány mellett) a gróf Széchenyi Istvánnal folytatott levelezése. 1842. március 25-én Kolozsvárról kelt Brassai-levél azért szólítja meg Széchenyit, hogy a szerző neki ajánlhassa a fentebb említett *Bankismeret* c. kötetét. Azonban e levél, mint első mondatából kiderül, csak egy másik levél társaságában működik: „Kegyes pártfogóm g. Bethlen János úr ide mellékelt levele tartalmának ismétlésével...”⁴⁶ Míg Brassai a méltóságos úrhoz intézi levelét (alázatos szolgaként és a tudós társaság tagjaként), addig Bethlen János igen tisztelt barátjának ír „professor Brassai Samuról”, „kinek felette hasznos tulajdona az, hogy a leg’szövevényesebb tárgyakat is popularizálni, és az olvasó közönség’ nagyobb részének miveltségi fokozatához alkalmaztatni tudja.”⁴⁷ Mint Bethlen leveléből kiderül, Brassai felkérésére jár közben, hogy Széchenyinek

⁴³ Talán nem mellékes itt megemlíteni Hunfalvyval váltott későbbi levelét, amely annak bizonyítéka, hogy Brassai még a külföldről megrendelt folyóiratokat sem öncélúan használta. A *Revue des deux mondes* megrendelésekor Hunfalvy 2/3-os részvényesnek szállna be, hogy olvashassa, Brassai erre azt válaszolta: „inkább 1/4ét=6 fl 10kr. S aztán nálam marad a végén. Az első olvasást és az utóbbi használatot természetesen örömmel átengedem.” Vö.: *Hunfalvy Pál Brassai Sámuelnek írt levele és Brassai válasza*, MTA KIK Kt. Ms 4749/65.

⁴⁴ Hunfalvy Pált és Henszlmann Imrét érdeklődési körük, a nyelvészet, illetve a művészettörténet miatt választhatta ki Brassai.

⁴⁵ *Brassai Sámuel levele Toldy Ferenchez*. MTA KIK Kt. Magyar Irod. Lev. 4drét 61/d. 3.

⁴⁶ *Brassai Sámuel levele gróf Széchenyi Istvánnak*. MTA KIK Kt. K 203/1. (Széchenyi-gyűjtemény)

⁴⁷ *Bethlen János levele gróf Széchenyi Istvánnak*. MTA KIK Kt. K 203/2. (Széchenyi-gyűjtemény)

ajánlja a munkát, és kieszközölje a neki szóló ajánlás, a dedikáció elfogadását. A két kolozsvári levél egyazon napon kelt. Mindkettő Brassai szándékából született, egyiket ő írja, a másikat az ő felkérésére a mecénása, a megszólított Széchenyivel egyenrangú nemes. Így nyomatékosul a szándék, a kérés, melyre bizonyára választ is kaptak, hiszen augusztus 10-én Brassai hálája kifejezéséül példányt küld Széchenyinek, aki szeptember 1-jén válaszlevélben köszöni meg azt, miközben elismerését fejezi ki a „testvérhon érdemtelen fiának” közhasznú munkájáért.⁴⁸

A főúri körökben korábban kialakult kapcsolatainak és az ott vállalt nevelői munkásságának hozadéka tehát az, hogy Bethlen Jánost – kinek gyermekeit Rettegen tanította – rábírhata, hogy levelével járjon közbe Széchenyinél. Mellesleg gróf Bethlen János az, aki révén Brassai Sámuel 1833-ban Kolozsvárra kerül, és aki, mint a fentiekből körvonalazódik, pártfogóként segíti a fiatal tudósi pályájának alakulását. A Széchenyi-ajánlat⁴⁹ sikertörténet, a dedikált munka kevésbé az. Az F. szignójú *Athenaeumbeli* recenziens szerint tévedéseken alapul, de érdeme, hogy olyan területen tapogatózik, amely Magyarországon hiányzóknak számít. A Széchenyi István által közhasznúként és a Bethlen János által tudománynépszerűsítőként értékelt munkát Brassai 1834 óta a *Vasárnapi Újság*, azaz a közhasznú ismeretek tára főszerkesztőjeként is végzi.

A továbbiakban e néplap élén betöltött szerkesztői szerepe felől vizsgálom Brassai Sámuel kapcsolatrendszerét. A lapot egyszemélyes vállalkozásként szokás emlegetni, azonban tudjuk azt például, hogy a külföldi híreket közlő *Újságok* rovatot 1840-ig a kolozsvári unitárius lelkészként működő Kriza János szerkeszti, aki eközben a berlini egyetemen tanul.⁵⁰ 1838 nyarán Krizbai Dezső Miklós látja el a szerkesztői teendőket⁵¹, amint az a szerkesztő távollétére utaló lapbeli megjegyzéséből kiderül, és ugyanez történik 1844 áprilisa és szeptembere kö-

⁴⁸ Széchenyi István Brassai Sámuelnek. MTA KIK Kt. K 193/137. (Széchenyi-gyűjtemény)

⁴⁹ Az ajánlás szövege a következő: „Ajánlat a *Hitel* halhatatlan írójának, a nemzeti jóllét útmutatójának és buzgó munkásának gróf Széchenyi Istvánnak hódolatul.” Vö. BRASSAI, *Bankismeret*...

⁵⁰ Kriza János a lapnak nem csak szerkesztője, hanem szerzője is volt K. és Z. álneveken. Ld.: GULYÁS Pál, *Magyar írói álnévlexikon* (Budapest: Akadémiai, 1956), 587.

⁵¹ Az 1830–40-es évek kolozsvári irodalmi életének tagja volt, a *Vasárnapi Újságban* a K-y és a KM szignók mögött valószínűleg ő rejtőzik. Vö. PAIS Dezső, „Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet” in *Irodalomtörténeti Közlemények* 21., 1. sz. (1911): 32–58., 170–187., 312–328., letöltve: 2024. január 11., <http://real-j.mtak.hu/13205/1/00091.pdf>.

zött, amikor ismét távol van Brassai.⁵² Tudjuk azt is, hogy korábban, 1834 októberétől hónapokig külföldön tartózkodik a Kendeffy családdal, Bécsben és Velencében⁵³, ez az időszak azonban nyomtalanul telik el a lapszerkesztés szempontjából. 1838-ban Schedel (Toldy) Ferencnek – miközben időhiányról panaszkodva arról ír, hogy a *Nemzeti Társalkodó* iránti hazafiúi elkötelezettsége miatt nem küldött még cikket az Athenaeumba – a *Vasárnapi Újság* szerkesztésére is utal, „melybe egész éven át alig kapok egy ívnyi idegen dolgozatot”.⁵⁴ A nem általa írt cikkek begyűjtése érdekében szólítja meg Rummy Károlyt is: „a T.T. Professor ur, miután minden hazai és számos külföldi hirlapokat becses közleményeivel diszítani s közhasznusítani méltóztat, ezzel csak az egy Vas. Ujság nem dicsekedhetik. Pedig vannak oly körök, hová ez Collegái nélkül csak egyedül érkezik-el.”⁵⁵ A *Vasárnapi Újság* tizennégy évfolyamát áttekintve társadalmi szempontból a szerzői és olvasói kör városi és vidéki, a helyi közösségekben aktív szerepet vállaló, a földműveléshez, gazdálkodáshoz értő tisztviselő, főúr, lelkész, kántor, tanító, tehát a helyi értelmiség tagja, aki gyakorlatban is eleve népnevelő, közösséggondozó és -fejlesztő funkciót tölt be. Erdélyiek, magyarországiak és külföldiek egyaránt előfordulnak a névvel vagy álnéven publikálók között, akikhez Brassai maga vagy vallásfelekezete, esetleg a kolozsvári reformnemzedék, Casino-tagok, vagy az *Erdélyi Híradó* szerkesztősége, azaz kapcsolathálója által jut el. Szerkesztői gyakorlata tájékozottságáról árulkodik, és amíg a Magyar Gazdasági Egylettel, a Magyar Tudós Társasággal a lapszámok hasábjain is kapcsolatban áll, figyelme a vidékre is kiterjed: a városi polgári körökre, falusi olvasóegyesületekre, amelyek a lap politikájához hasonlóan az önképzést és a népnevelést tartják szem előtt.⁵⁶ A kolozsvári zene-conservatorium és a nevelői kör

⁵² Vö. az unitárius egyház Consistoriumának határozatával, amelyben elfogadják Brassai kérését, hogy 1844 nyarán németországi iskolalátogatási tanulmányúton vegyen részt. MUEKvGyLt, Nro. XIII: Protoc. Gener. Consist. 1844–1845.

⁵³ Concha Győző említi azt, hogy az özvegy Kendeffyné társaságában lányai nevelőjeként utazik Bécsbe és Velencébe Brassai Sámuel, és szerkesztőtársának, Krizának innen küldi cikkeit. Lásd erről bővebben: CONCHA Győző, *Brassai Sámuel emlékezete* (Budapest: Franklin Társulat, 1904), 12.

⁵⁴ *Brassai Sámuel levele Toldy Ferenchez*, kelet nélkül, MTA KIK Kt. Magyar Irod. Lev. 4drét 61/d. 1.

⁵⁵ *Brassai Sámuel levele Rummy Károlynak*, kelet nélkül, MTA KIK Kt. Magyar Irod. Lev. 4drét 23. V. köt.

⁵⁶ A küküllődombói olvasó- és éneklőtársaságot a földesurat kiszolgáló „alnép osztálybeliek” alapították, a templomba járás mellett hetente háromszor találkoztak, az erkölcsösöset, tisztességet képviselték és a gyermekek oktatására gyűjtöttek. Lásd: N[agy] J[ózsef], „Dombói olvasó és éneklő társaság”, *Vasárnapi Újság* IX., 401. sz. (1842. január 9.): 17–19.

jelenléte a lapban azért izgalmas, mert mindkettő Brassai Sámuel személyes érdeklődési körébe tartozik. A nevelői kör első tanácskozására például saját lakásán kerül sor az 1846. január 12-én Kolozsvárt is megtartott Pestalozzi-ünnepség apropóján. Alapítói gróf Teleki Domokos⁵⁷, Zeyk József⁵⁸, Méhes Samu⁵⁹, Salamon József⁶⁰, Brassai Samu, Székely Mózes⁶¹, Herepei Gergely⁶², Régeni István⁶³ és Gáspár János⁶⁴, majd a következő ülésekkel bővül e névsor újabb tagokkal⁶⁵, köztük nevelőkkel, tudósokkal, orvossal stb. E névsor forrásértékű Brassai kapcsolathálója felgöngyölítése szempontjából. Nevet kapnak mindazok, akik hozzá hasonlóan nevelői pályán indultak el, mint például a Rettegről tudósító Csulak Dániel, aki a kör pénztárnoka lesz, vagy Gáspár János, az első olvasókönyvek szerzője, amelyeket a *Vasárnapi Újság* is ajánl. Az addig valószínűleg formálisan és a nyilvánosság mögött a személyes kapcsolatok által működő nevelői közösség önszerveződésének bizonyítéka e kör. A közhasznú ismereteket hozó lap szerzőit és szerkesztőit egyértelműen a közösen vállalt civilizatórikus és demokratikus szándék vezeti. Ismeretterjesztés által kívánják induktív, tapasztalati és szemléletes módon nevelni olvasóikat.

A kollégiumi tanár, nevelő Brassai Sámuel tehát miközben részt vállal az erdélyi társadalmi nyilvánosság szervezésében, és lapot szerkeszt az 1830–40-es években, szerkesztőként saját kapcsolathálóját használja és bővíti, ezzel az őt is foglalkoztató közösségszolgálat és népnevelés ügyét kívánja előmozdítani a *Vasárnapi Újság*ban addig, míg az 1848–49-es forradalom és szabadságharc át nem

Szabó Dániel érmihályfalvi tanító az Ér és Berettyó menti olvasóegyletről ad hírt. Lásd: SZABÓ Dániel, „Értesítő Biharmegyében [sic!]”, *Vasárnapi Újság* XII., 565. sz. (1845. március 9.): 145–152. De olvashatunk az atyhai néptanodáról és olvasóegyletről Vidékitől. Ld.: VIDÉKI, „Athyai [sic!] néptanoda és téli olvasó egyesület”, *Vasárnapi Újság* XV., 715. sz. (1848. február 6.): 89–93.

⁵⁷ Országgyűlési küldött, akadémiai tag, hírlapíró, az *Erdélyi Híradó* munkatársa, majd történész.

⁵⁸ Országgyűlési küldött.

⁵⁹ Tanár, nyomda- és laptulajdonos, az *Erdélyi Híradó* szerkesztője.

⁶⁰ Csernátóni Bod Péter unokájának, Barthos Sándornak nevelője, báró Dániel Istváné Mikes Anna udvari papja, lelkész, 1846-ban Kolozsvárt református teológiai tanár.

⁶¹ Unitárius püspökhelyettes, kollégiumi tanár.

⁶² Református lelkész, a kolozsvári hídelvei kisdudóvó alapítója.

⁶³ Tanár, ügyvéd.

⁶⁴ Nevelő a Zeyk családnál, tanár, református lelkész, pedagógiai szakíró.

⁶⁵ Brassai ajánlására pl. id. Bethlen János és Mikes János grófokkal. Lásd erről bővebben: SZ. n., „A »kolozsvári nevelői kör« naplója”, *Vasárnapi Újság* XIII., 618. sz. (1846. március 15.): 162–167.

írja a politikai és társadalmi berendezkedést Erdélyben.⁶⁶ A 19. századközépi események az idősnek számító tudós pályáját átrendezik ugyan, de sikerül tovább is csomópontként működni e rendszerben még akkor is, amikor évtizedekkel később a szaktudományok korában tudósi kapcsolathálója lazulni látszik.

⁶⁶ A *Vasárnapi Újság* utolsó lapszáma 1848. november 9-én jelent meg. 1848. július 1-jétől új folyam indult, de már januártól változott a lap arculata. A fejlécben a tartalom kivonatolását havonta változó irodalmi idézetek váltották fel, például március 26-án már Petőfi-sorok. Lásd erről bővebben: MIKÓ Imre: *i. m.* 62–67.